
Драгана Фрфулановић
(Академија струковних студија Јужна Србија, Лесковац)

ЦРКВА У ДОЊОЈ КАМЕНИЦИ И ЊЕНА СПЕЦИФИЧНА АРХИТЕКТУРА

Апстракт: Архитектински концепт Богородичине цркве у Доњој Каменици одликује се присутношћу свих основних елемената, за које је, у појединачној анализи, наизглед могуће пронаћи примере поређења са бројним средњовековним споменицима Балкана. Реч је о споменику централног типа са уписаним крстом у наосу над којим се издиже купола. Специфични елементи у архитектури ове мале цркве су звоници који се издижу из галерије над припратом. У раду се анализира необичан спој и порекло архитектонских елемената који цркви дају посве аутентичан изглед. Купола, по начину конструкције и декоративној обради, припада византијском сакралном градитељству, док се спратна конструкција припрате са два звоника пирамидалних кровова повезује са романичком архитектуром. Осим тога, тремом и орнаменталним украсима на њему, начињена је адекватна замена и домештена изостављена скулпторална декорација на западној фасади, каква је била уобичајена за сакралне грађевине у романичком духу.

Кључне речи: Доња Каменица, романичка архитектура, звоници, византијска купола, припрата, галерија.

Богородичина црква налази се у селу Доња Каменица петнаестак километара удаљеном од Књажевца на путу ка Пироту (сл.1). Историја настанка цркве је мало позната, а испољеним интересовањем у науци, које траје готово век и по, створило се неколико опција у решавању питања ко је ктитор цркве, када је црква могла бити подигнута и живописана и ко је непосредни господар доњокаменичког властелина.¹ Први истраживачи са краја XIX и почетка XX века су, уз описе појединих сцена живописа и тумачења натписа крај ктиторских композиција, давали и описе затченог стања цркве, правили стилске анализе и временске одреднице за настанак. Први стручни приступ доњокаменичком споменику начинио је Ђурђе Бошковић после обиласка књажевачког краја 1932. године. Извештај се

¹ Са прегледом старије литературе: - Д. Фрфулановић, *Чија је црква у Доњој Каменици?*, Зборник радова Филозофског факултета 28-29, (Блаце 2001), 299-343.

Сл. 1. Црква Св. Богородице у Доњој Каменици, поглед са југозападнoг угла
Fig.1. Church of St. Bogorodice in Donja Kamеница, view from the southwest corner

састојао од детаљног описа затеченог стања и приказа свих архитектонских елемената цркве уз израђене цртеже и фотографије храма.²

После првих грађевинско-конзерваторских радова 1949. године, којим су делом заштићени обрушени делови храма од атмосферских утицаја, начињен је извештај,³ а потом је израђен и пројекат темељне рестаурације цркве, чији је аутор архитекта Слободан Ненадовић.⁴ Након обављених рестаураторских радова, који су трајали од 1956. до 1958. године, и враћања оригиналног изгледа цркве, руководилац радова С. Ненадовић је сачинио извештај, износећи нове податке о споменику до којих се дошло приликом истраживања. Изнео је детаљну анализу сваког сегмента цркве, конструкцију и грађевински материјал у затеченом стању, услове под којима је извршена реконструкција несталих делова цркве и начинио реконструктивни цртеж несталог трема (сл.2). Важно је истаћи и мишљење о временском оквиру настанка цркве; по Ненадовићу то би била друга

половина XIV века.⁵

Већ од овог периода интересовање за Богородичину цркву у Доњој Каменици се интензивира, како од стране српске, тако и од бугарске научне јавности. Кључна питања идентификовања ктитора цркве и време њеног подизања решавају се анализом ктиторских портрета, покушајем њиховог идентификовања у историји и стилском анализом живописа, док особености архитектонског склопа храма добијају мању пажњу. Другачији приступ о околностима настанка доњокаменичке цркве имао је М. Киел, истичући присуство западњачких елемената, као значајних, у прихватању утицаја из Угарске, што је било неизбежно обзиром на погранични статус Видинске деспотовина у оквиру које се налазила и доњокаменичка област.⁶

² Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања I, Околина Књажевца, св. Богородица у Доњој Каменици*, Старице VIII-IX, (Београд 1933), 277-280.

³ В. Дамјановић, *Конзерваторски радови на Горњој и Доњој Каменици*, Музеји V, (Београд 1950), 171-174.

⁴ С. Ненадовић, *Заштитно-конзерваторски радови: Горња и Доња Каменица, Саопштења I*, (Београд 1956), 54-55.

⁵ С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве - један додир средњовековне верске и народне архитектуре*, Завод за заштиту споменика културе X, (Београд 1959), 52-68.

⁶ М. Kiel, *The church of our Lady of Donja Kamеница in Eastern Serbia*, Actes du XIVe congrès international des études byzantines, (Bucharest 1975), 159-166.

Сл. 2. Реконструкција
трема, Црква Св.
Богородице у Доњој
Каменици, цртеж по С.
Ненадовић, Рестаурација
доњокаменичке цркве...,
52-68, сл.14.

Fig. 2. Reconstruction
of the porch, Church of
St. Bogorodice in Donja
Kamenica, drawing by.

У прегледу архитектуре средњовековне Бугарске К. Мијатеv је уврстио и цркву у Доњој Каменици дајући детаљан опис њеног архитектонског склопа са проналажењем примера поређења.⁷

Западно постројење храма – припрата са спратом и звоницима, добило је своје место у студији Војислава Кораћа о улози и намени припрата на примеру Милешеве и цркве Четрдесет мученика у Трнову, где је црква у Доњој Каменици један од примера прихваћеног утицаја, па је могуће закључити да је спрат припрате (катихумена) имао улогу „као особена потреба и обележје маузолеја високог ранга“.⁸

Најновије истраживање на тему архитектуре Богородичне цркве у Доњој Каменици начинила је Ариадна Воронова, темељно анализирајући архитектинске целине посебно склоп западног дела храма уз проналажење примера у каснороманичкој сакралној архитектури суседне Угарске.⁹ Византијски утицај у обради куполе доњокаменичке цркве, као и начин декорисања керамопластичним елементима су у посебној студији детаљно анализирани са навођењем аналогија овог културног подручја.¹⁰

Богородичина црква у Доњој Каменици је храм централног типа, уписаног крста са озиданим просторима кракова на источној страни и са куполом која се издиже на месту укрснице. На истоку је тространа апсида, а на западној страни припрата са спратом над којима се издижу два

⁷ К. Мијатеv, *Архитектурата в средновековната България*, София 1965, 185-188.

⁸ В. Кораћ, *Између Византије и Запада: одабране студије о архитектури*, Београд 1987, 197-198.

⁹ А. А. Воронова, Архитектурни особености цркви в селе Доня Каменица (Сербия). *Проблемы стилиа и датировки*, Византийский Временник 64 (94), (Москва 2010), 311-325.

¹⁰ Иста, *Фасадный керамический декор церкви в Доньей Каменице и проблемы его происхождения и эволюции в балканской средневековой архитектуре*, Вопросы всеобщей истории архитектуры 3, уред. Н. А. Конвалова, (Москва 2011), 85-126.

Сл. 3. Црква Св. Богородице у Доњој Каменици, поглед са југоисточног угла

Fig. 3. Church of St. Bogorodice in Donja Kamenica, view from the southeast corner

звоника, док је некада испред цркве постојао дрвени трем који је имао функцију спољне припрате (сл.3).

Доњокаменичка црква је неправилне правоугаоне основе, димензија 6,6м у ширини и 7,5м у дужини са продужетком од 1,3м за олтарску апсиду.¹¹ Наос, образован по типу уписаног крста, надкривен је куполом издигнутом на пандатифима чији је пречник свега 2,4м. Кракови крста су покривени полуобличастим сводовима од којих је ужи свод испред апсиде (ширина 0,75м), док су преостала три нешто већа (1,15м) (сл.4).

Централни део цркве је добро осветљен уз помоћ осам прозора са куполе, док су на северном и јужном зиду наоса по два прозора, који у

нивелацији одговарају првој и другој зони живописа. Прозори у доњој зони су по облику бифоре и још један такав се налази у приземној зони олтарске апсиде. Очекивано, по димензијама наоса, ни простор олтарске апсиде није велики; њен полукружни облик је у пречнику 2м. У доњем делу, испод бифоре, заузимајући целу ширину апсиде, налази се једноставна камена часна трпеза, док је горњи део засведен полукалотом. Са северне стране поред олтарске апсиде је плитка полукружна ниша која означава протезис, јер засебно уобличених простора за протезис и ђаконикон не постоје.

Припрата Богородичине цркве у Доњој Каменици има основу издуженог правоугаоника, који по дужини захвата ширину храма и такође је благо неправилног облика са одступањима у димензијама страна (ширина припрате у јужном делу је 1,45м, а у северном 1,55м). Северни и јужни зид припрате имају на средини отворе за главни улаз у цркву, главни улаз је једноставног, четвртастог облика, са дрвеним оквиром ширине 1м, док је улаз у наос, који је преко пута, нижи и ужи од главног (ширина 0,60м) и без дрвоног оквира. У северном и јужном делу припрате, у простору између кракова крста наоса, налазе се мала удубљења која су искоришћена за капелу (1 x 0,60м), односно дрвено степениште у јужном

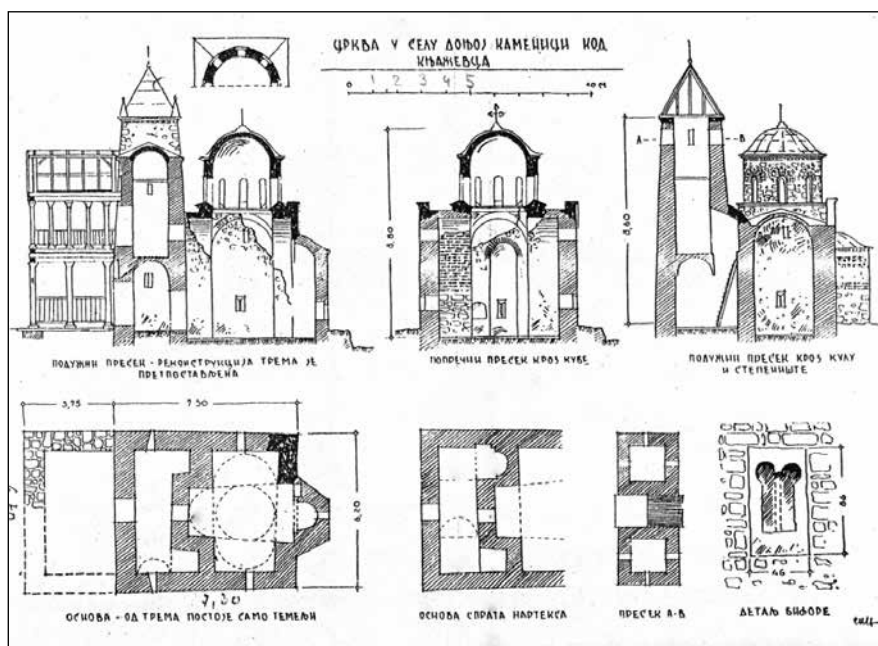
¹¹ Најобимнији приказ архитектуре уз анализу неких конструкција дао је С. Ненадовић. - С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, 51-68. Неправилност цркве се огледа у одступању у погледу димензија њених страна, западна страна је дуга 6,6м, а источна 6,2м; северна 7,5м а јужна 7,3м.

делу. Осветљеност у припрати, за разлику од наоса, битно је мања, јер постоје само два једноделна узана прозора, који су у горњем делу зида, испод полуобличастог свода.

Спрат припрате, који се издиже над припратом са благим сужењем у димензијама, ипак одаје утисак већег пространства због отворености према конструкцији звоника. Томе доприноси и добра осветљеност захваљујући високом прозору на западном зиду, односно раније вратима којима се излазило на дрвени трем. Цео простор спрата припрате има концепт поделе на три травеја, од којих је средњи са полуобличастим сводом, док се над северним и јужним издижу два четвртаста звоника. Такође, у северном делу спрата припрате, као и у приземном делу, постоји мањи простор крака крста наоса, који је добио функцију капеле. На источном зиду спрата припрате, а насупрот спољном прозору је квадратни отвор којим је остварена веза са наосом, док је над њим је полукружна лунета са приказом, претпостављено патрона храма. Осим поменутог полуобличастог свода над средњим травејем, не постоји плафонска конструкција, односно преграда између нивоа спрата и звоника, као што је нема ни између звоника и кровова, док је унутрашњост додатно осветљена малим уским прозорима, са по два на звонцима и по једним на нивоу спрата припрате.

Богородичина црква привлачи пажњу необичним спојем архитектонских елемената у једну целину што јој је дало особеност у спољном изгледу. Супротност се огледа у успелом синхронизовању куполе, остварене кроз обле форме комбиновањем материјала, и масивних звоника уобличених тесаницима пешчаника. Наос, као централни део храма, надкривен куполом, заклоњен је двема кулама-звонцима, које израстајући из спрата припрате доминирају услед своје масивне и тешке форме. Ови звоници завршавају се пирамидалним крововима, који на својим угловима имају шиљке пирамидалних облика. Цела ова западна целина храма има благо сужење у вертикалној линији, које постепено креће од приземља припрате, да би било најизраженије на звонцима. Високи, нерашчлањени зидови припрате и њених горњих делова, оживљени само узаним прозорима, дају цркви одличје чврстине и стабилности попут тврђаве.

Насупрот томе, купола носи ноту елеганције. Њена плитка калота која почива на високом и споља и изнутра цилиндричном тамбуру, делује лако и прозачно. Тај утисак се остварује кроз осам издужених једноделних прозора на тамбуру декорисаних формама обликованим циглом и керамопластичним елементима. Прозорски отвори су обједињени украсним тракама које су сачињене од наизменично постављених кружних глиених лончића и лепезасто ређане опеке (сл.5). Осим тога, у поткровној зони на свим деловима храма налази се украсна трака, тзв. корниш венац, сачињен од два реда хоризонтално ређане опеке између којих се налазе керамопластични лончићи, док је при врху ред опеке ређане на угао, формирајући тестерасти или зупчасти низ. Кровни венац око апсиде и изнад спрата припрате, као и на узаном простору између две куле, увећан је за још један ред кружних глиених лончића и ред опека (сл.6). Декорација

Сл. 4. Технички снимци цркве у Доњој Каменици, цртеж по С. Ненадовић, Рестаурација доњокаменичке цркве..., 52-68, сл.6.

Fig. 4. Technical recordings of the church in Donja Kamenica, drawing by S. Nenadović, *Restauracija donjokameničke crkve...*, 52-68, fig.6.

на западној фасади је богатија у односу на остале зидне површине, због лунета изнад улазних врата у цркву и над прозором на спрату припрате око којих је лезасто постављена опека. На спрату, над прозором, она је сложенија због примене округлих и четворолисних керамопластичних украса у комбинацији са три реда опеке.

Посебно необичан сегмент у архитектонском концепту Богородичине цркве у Доњој Каменици је постојање дрвеног трема о чему сведоче, поред приказа модела цркве на ктиторским композицијама, остаци темеља испред западне стране објекта. По насликаним моделима зна се да је трем био отворене конструкције, да је имао два нивоа и двоводни кров. Како на овим приказима не постоје наговештаји степеништа са спољне стране, могуће је претпоставити да се до спрата трема стизало из цркве унутрашњим степеништем проласком кроз садашњи прозор, а некада врата (сл.7).

Оно што се јасно уочава са модела насликаних на ктиторским композицијама је богата орнаментика на стубовима трема, а мрка боја упућује на примену дрвета као основног грађевинског материјала. Западну страну трема у приземљу чине четири масивна ступца, са улазом између два средишња, док се између крајњих и средишњих налази дрвена ограда. Изглед спратног дела трема се у детаљима разликује упореде ли се прикази модела са композиција. Та разлика се огледа у начину приказивања

Сл. 5. Црква Св. Богородице у Доњој Каменици, поглед на куполу и апсиду

Fig. 5. Church of St. Bogorodice in Donja Kamenica, view of the dome and the apse

стубова на спратном делу трема, где се на моделу композиције са спрата чини да су крајња два стуба масивнија и ослоњена на спратну конструкцију, а преосталих пет на огради, док су на другом приказу стубови сви ослоњени на ограду трема, с тим да су два крајња и један централни већи по димензијама и орнаментисани. Забат трема је затворен хоризонтално постављеним даскама и једним усправним стубом, који се спуштао са слемена крова до тавана спрата, декорисаним по моделу стубова са приземља.

Поменута декорација сачињена је од комбинације косих линија и малих квадрата, тј. правоуганих поља издељених дијагонално. Оваква врста орнаментике позната је из световне архитектуре и на предметима народног неимарства сачуваних превасходно из периода XIX века и бројни су примери који се могу срести на широј територији од Срема и Славоније до Халкидикија у Грчкој и Месеврије у Бугарској.¹² Могло би се претпоставити да је овај тип декорисања био присутан у народној архитектури средњег века и да се задржао до најновијег доба. Који су разлози да се Богородичиној цркви дозида трем од дрвета са оваквом врстом орнаментике као елементом декорације, остаје непознато, односно даје простора за више претпоставки.

Сл. 6. Црква Св. Богородице у Доњој Каменици, керамопластични украси на апсиди

Fig. 6. Church of St. Bogorodice in Donja Kamenica, ceramic-plastic decorations on the apse

¹² С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, 63-65.

Дозиђивање егзонартекса у српској средњовековној сакралној архитектури скоро је редовна појава, било у форми лаке конструкције на стубовима или ступцима (нпр. егзонартекси Сопоћана или Грачанице), било као потпуно затворене целине (егзонартекс краља Радослава у манастиру Студеници или у Жичи и Манасији). Међутим, сви они су грађени од чврстог материјала, камена. Изузетак представља егзонартекс са бочне стране цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, који се није сачувао, па није познато како је тачно изгледао, а можда би био адекватан пример поређења доњокаменичким трему.

Обзиром на то да се истоветна орнаментика сачувала у народној архитектури скоро до данас, могло би се рећи да је управо она извршила утицај на мајстора доњокаменичке цркве да, можда у недостатку материјала или из неког другог разлога, подигне дрвени трем по угледу на тремове какве су имале народне куће. Мада за то нема довољно доказа, јер нам нису сачувани изгледи народних кућа, трем какав се јавља у доњокаменичкој цркви, усамљен као појава у верској архитектури, није био усамљен у народној тога времена. Без обзира на разлог подизања, дрвени егзонартекс Богородичине цркве у Доњој Каменици је јединствен и оригиналан елемент сакралне архитектуре.

Приказани модели храма на ктиторским композицијама свакако су важан сведок у утврђивању изворног изгледа доњокаменичке цркве и њеног трема, посебно приликом извођења рестаураторских радова. Иако је реч о два приказа, на којима се могу приметити извесна одступања у појединим детаљима, може се констатовати да је у великој мери приказан оригинални изглед цркве. У питању су ортогоналне пројекције са приказом по две стране цркве: на моделу храма из наоса насликана је западна и северна, а на моделу са спрата западна и јужна страна цркве са апсидом на источној страни. Разлике су присутне у начину декорације јужне, односно северне фасаде храма са применом керамопластичних лончића обликованих у виду украсних трака. Облик куполе са равним венцем је идентичан на оба модела и то је била битна смерница приликом њеног рестаурисања, с тим да модел из приземља наоса носи бројније детаље око начина декорисања. По примењеној боји, могло би се претпоставити да је црква била покривена оловним лимом.

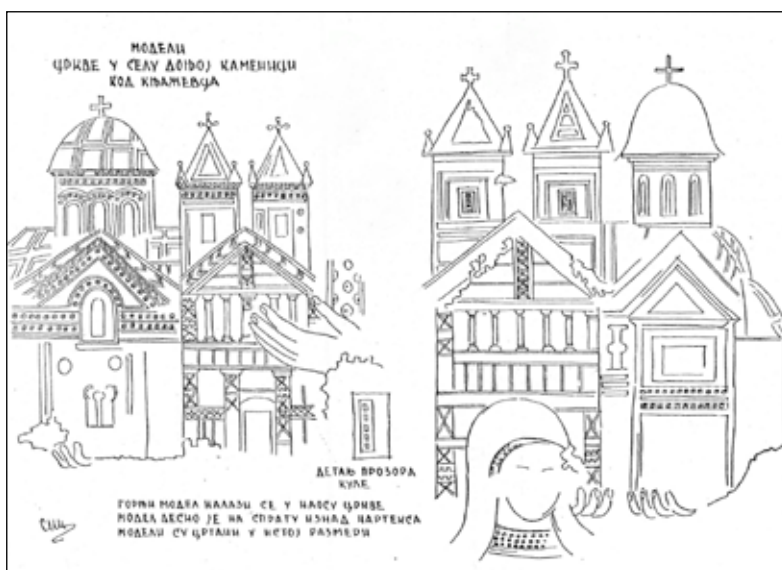
Детаљи на моделима храма са ктиторских композиција били су главне смернице при обнављању првобитног изгледа цркве, али значајан допринос постојао је и у цртежима, снимцима и описима првих истраживача насталих почев од друге половине XIX века.¹³ Опсежни рестаураторски и конзерваторски радови започети су 1956. године по пројекту архитектке Слободана Ненадовића.¹⁴ До тада повремено су били

¹³ Први цртежи овог споменика налазе се у раду: М. Валтровић, *Примедба уз чланак Јована Мишковића: Две старе цркве у књажевачком округу*, Старице IV, (Београд 1887), 101-109; цртеже и фотографије са стручним описом цркве даје Ђ. Бошковић који је обишао споменик као члан Комисије за чување старих споменика: Ђ. Бошковић, *Св. Богородица у Доњој Каменици*, 277-280.

¹⁴ Архитекта Слободан Ненадовић је већ обишао споменик пар година раније и начинио пројекат по коме су извођени радови 1956-58. године, после чега је дао

Сл. 7. Цртежи модела храма са ктиторских композиција, цртеж по С. Ненадовић, Рестаурација доњокаменичке цркве, 52-68, сл. 12.

Fig. 7. Drawings of the model of the temple from the founding compositions, drawing according to S. Nenadović, *Restauracija donjokamеничке crkve*, 52-68, fig. 12.

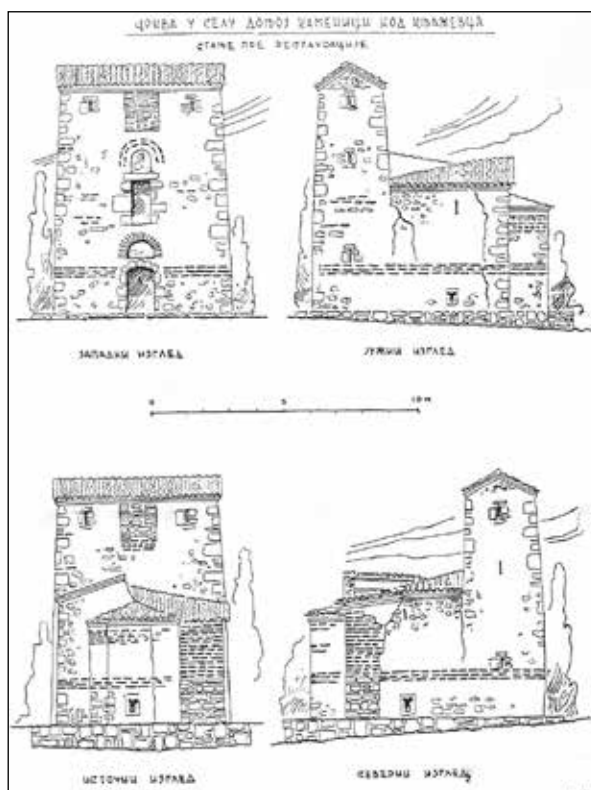
извођени радови са циљем санирања насталих оштећења на цркви. Још у ранијем периоду, током XVII и XVIII века нестали су забати на северној и јужној страни наоса, потом су звоници спојени под један кров, рушењем северног, односно јужног зида звоника и надзиђивањем уметка између њих, а дотадашњи кровни покривач је замењен ћермидом.¹⁵ Тиме је изглед цркве био битно измењен, посебно њено pročелје о чему сведоче сачуване фотографије. Дрвени трем је, као најпорознији, такође нестао могуће раније и пре ових промена. Почетком XX века срушила се купола и североисточни угао наоса са апсидом,¹⁶ те је црква у таквом стању остала до краја четрдесетих година, када су били изведени мањи радови са циљем заштите (сл.8).¹⁷ Тек радовима из периода 1956-1958. године извршена је темељна анализа затеченог стања цркве и простора око ње, а потом започето реконструисање порушених и оштећених делова цркве.

детаљан опис затеченог стања и обављене радове на рестаурацији и реконструкцији: С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, 51-68.

¹⁵ С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, 57.

¹⁶ Није утврђена тачна година рушења куполе. Ђ. Бошковић наводи 1923. годину, док по Мирјани и Радивоју Љубинковићу оно се срушило 1925. године, али је чињеница да купола није постојало 1932. када је Бошковић споменик обишао. - Ђ. Бошковић, *Св. Богородица у Доњој Каменици*, 277; М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић, *Црква у Доњој Каменици*, Старинар I, Београд 1950, 55.

¹⁷ В. Дамјановић, *Конзерваторски радови на Горњој и Доњој Каменици*, Музеји V, (Београд 1950), 167-174; С. Ненадовић, *Заштитно-конзерваторски радови: Горња и Доња Каменица*, Саопштења I, (Београд 1956), 54-55. - Завод за заштиту споменика је 1949. године обезбедио горње површине зидова цркве, како их влага и мраз не би сасвим разорили и мало зазидао део у североисточном углу да стока не би улазила унутра, али је грађевина и даље остала непокривена, док је Савет за просвету НО Књажевац није заштитио малим, привременим кровом.

Сл. 8. Технички снимци цркве у Доњој Каменици пре реставрације, цртеж по С. Ненадовић, Реставрација доњокаменичке цркве, 52-68, сл. 5.

Fig. 8. Technical recordings of the church in Donja Kamenica before the restoration, drawing by S. Nenadović, *Restauracija donjokameničke crkve*, 52-68, fig. 5.

Током ових радова дошло се до нових сазнања којима су се отклониле неке од присутних дилема и заблуда, настале међу првим истраживачима овог споменика, обзиром да су тада били вођени изгледом храма у затеченом, односно оштећеном стању. Сада су се отвориле опције за нове анализе и студије о специфичностима појединих сегмената архитектуре храма, откривених након реконструкције.¹⁸

Приликом анализе затеченог стања на грађевини, приступило се и истраживању њеног темеља, коришћеног материјала и примењеној техници при градњи. Црква готово да нема ни један прави угао, а степен деформитета приметан је до уочљивости голим оком. Данас је црква укопана, обзиром на то да се налази на месту које је изложено плавинама, те је њен под нижи од околног терена, а темељи су у односу на данашњи под дубоки свега 0,60 - 0,70м. Зидани су од ломљеног камена, тачније од сиге и речног облутка, који су урађани у малтер, са честим

празнинама између малтера и камена.¹⁹ Цела црква носи утисак грубог и неправилног грађења.

Зидови цркве су од ломљеног притесаног камена и облутака, изравњавани блоковима сиге у хоризонталним редовима како би се повећала статичност. Такође, углови на фасади су грађени од камених тесаника правилније форме, који су ређани један изнад другог до извесне висине. Споља је местимично убачена опека, којом су изведени и лукови

¹⁸ Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања I*, 277-280; В. Кораћ, *Између Византије и Запада*, 197-198.

¹⁹ Приликом археолошких ископавања наилазило се на римске и византијске опеке, што ствара могућност да је црква подигнута на темељима неке старије грађевине или да је материјал доносен са римског локалитета у близини, чије постојање је утврђено. – Б. Дељанин, *Црква Св. Богородице, Доња Каменица, Књажевцац*, Археолошки преглед 22, Београд 1982, 153-155.

Сл. 9. Катедрала Св. Јакова у Лебену
Fig. 9. Cathedral of St. Jakov in Leben

сл. 10. Катедрала Св. Ђорђа у Јаку
fig. 10. Cathedral of St. George in Jak

над вратима и прозором на западној страни. Споменута неправилност присутна је и на зидовима који су под нагибом са одступањима до 30-45cm. Ово сужавање је најизраженије на зидовима спрата припрате и звоника, а разлог оваквом нагињању је у дебљини зида, која у доњем делу износи 0,75 - 0,80м, а на спрату 0,65м, док је код звоника само 0,45м. Кроз зидове су провучени дрвени серклажи у два нивоа, један иза слоја опеке, а други повише њега за око 1,4м. За полуобличасте сводове у наосу коришћена је сига, док су пандантифи озидани опеком, која је такође пронађена и у првобитном поду, уроњена у малтер.

Црква изгледа мало диспропорционално, недовршено. Претпоставља се да је то због губитка дрвеног трема, који је својим материјалом и декорацијом оплемењивао грађевину и супростављао се масивним каменим зидовима. Неправилна градња, скроман материјал, мале димензије наводе на закључак да је ктитор локални властелин. Ипак, остаје отворено питање мајстора, који је створио необично архитектонско решење. Не треба дакле, посумњати у његово познавање дотадашњег градитељства, наизглед површно, јер га је знао искористити прилично богато за грађевину овако малих димензија.

У анализи стила Богородичина црква у Доњој Каменици привлачи пажњу одсуством постојања паралела у балканском сакралном градитељству прати ли се њен целокупни концепт. Могућност повезивања са неким стилем или школом постоји само у појединим сегментима у ширем временском оквиру. Најнеобичнији архитектонски елементи на цркви у Доњој Каменици су два звоника над припратом, односно њеним

спратом, и дрвени трем уз западну фасаду, јер је управо ове елементе тешко наћи у оваквом склопу на још неком црквеном споменику Балкана касног средњег века. Звоници, по стилу и по конструкцији романског облика, тумаче се као продукт утицаја са Запада.²⁰

У српској средњовековној архитектури јављају се први пут код Ђурђевих Ступова у Расу (1172), што се уједно узима за почетак рашког стила.²¹ Током наредних деценија употреба кула-звоника је интензивна, не само на новоизграђеним храмовима, већ и дозиђивањем на старијим са циљем наглашавања монументалности и истицања значаја цркве.²² Ови звоници налазили су се крај спољне припрате, а разлика је била једино у њиховом броју, два који су били на угловима припрате или један испред улаза. Ретки су случајеви звоника над припратом и при том су то решења са једним.²³ На први поглед чини се да је тешко пронаћи везу између рашког типа звоника и оних на доњокаменичкој цркви, јер не постоји слична конструкција.²⁴ Обзиром на то да се испрва аналогија налазила у цркви Св. Трифуна у Котору, треба споменути и мишљења истраживача који сматрају да је стилски тешко пронаћи адекватну асоцијацију на бруталност кула цркве у Доњој Каменици.²⁵

Током средине XV века, када је моравски стил постао доминантан у сакралној архитектури, јавља се конструкцијски облик звоника над припратом, али изостаје форма монументалности и сезање у висину. Ђурђе Бошковић је ово објаснио као једним од облика трансформације рашког звоника који је добио други положај у односу на припрату и у таквој форми

²⁰ Куле су биле карактеристичне за архитектуру Запада и обично су најистакнутији део цркве, док у Византији не постоји веће интересовање за звонике, јер је и сама употреба звона уследила касно (IX в.), а двојни звоници се уопште нису градили: О. М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII-XIV века*, Зборник за ликовне уметности 14, (Нови Сад 1978), 3-73.

²¹ Ђурђеви Ступови су први споменик у српској средњовековној архитектури који је имао куле. Као узор је послужила катедрала Св. Трифуна у Котору (1166), први романички споменик на источној обали Јадрана. - В.Ј. Ђурић, Г. Бабић-Ђорђевић, *Српска уметност у средњем веку (IX-XIII в.) I*, Београд 1997, 51-60; Д. Милошевић, Ј. Нешковић, *Ђурђеви Ступови у Старом Расу*, Београд 1983, 15-27; О. М. Кандић, *Куле-звоници*, 11-59.

²² О. М. Кандић даје описе свих средњовековних храмова са звонницама. У групи споменика који су у првобитној градњи добили звонике набраја Ђурђеви Ступове у Расу, Богородицу Љевишку, Бањску и Богородичину цркву у Пећи, док су звонике у надоградњи добиле цркве Св. Николе код Куршумлије, Ђурђеви Стубови на Лиму, Св. Петар у Бијелом Пољу и др: - О. М. Кандић, *Куле-звоници*, 11-59; Градњом кула-звоника у време архиепископа Саве био је циљ истаћи саборне храмове: - Српска уметност у средњем веку I, 132-133.

²³ Богородица Љевишка у Призрену и црква Св. Богородице у Пећи. Звоник ове друге цркве се није очувао, али су познати његови облици на основу ктиторске композиције архиепископа Данила II: О. М. Кандић, *Куле-звоници*, 48-57; К. Валтер, *Значење портрета Данила II као ктитора у Богородичиној цркви у Пећи*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, (Београд 1991), 355-359, сл.1.

²⁴ Д. Фрфулановић, *Чија је црква у Доњој Каменици*, 314.

²⁵ А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 318.

се пренео у архитектуру средњовековне Бугарске.²⁶ Оваква композиција је типична пре свега за велике византијске споменике, па би најпознатије по својим двоструком звонцима на западним фасадама биле цркве Св. Софије у Солуну, Охриду и Софији.²⁷

Не може се пренебрегнути чињеница да су постојали културни упливи из једне области у другу, независно од државних граница и да су били последица одређених друштвених и политичких дешавања. Тако је трновска црква Четрдесет мученика добила у доградњи припрату и два звоника који су били по моделу преузетом из припрате милешевске цркве. Стицајем околности, због недостатка простора, припрате трновске цркве је трапезасте основе, па су се звоници морали укључити у простор припрате, тј. спрата.²⁸ Овакав концепт елемената да се поредити са истим у доњокаменичкој цркви, при чему је на трновској цркви, као старијој, реализован особен тип рашких звоника. У систему поређења наша би се и црква Св. Спаса код Ћустендила, подигнута између 1330-1331. године у част победе Срба у бици на Велбужду.²⁹ Сличност са доњокаменичком црквом се проналази у основи наоса над којим је купола и у концепцији припрате над којом се издижу, у овом случају не звоници, већ две мање куполе. Ова два споменика, осим архитектонски сличних конструкцијских решења, територијално и временски су блиска.³⁰

Не могу се изузимати утицаји са Запада који су на Балкан упливали преко Приморја, и као такви у својеврсној симбиози са византијским елементима градитељства стварали нове стилове, најпотпуније изражене кроз рашку градитељску школу у средњовековној Србији. Црква у Доњој Каменици не би могла бити типичан пример овог стваралаштва, јер се не могу наћи директне аналогije ни у стваралаштву средњовековне Србије ни Бугарске. Обрада западног дела цркве са звонцима и двоспратном припратом је изразито романичка. Простор галерије, односно спрата над припратом је био традиционално резервисан за владара, епископа, ктитора или чланове његове породице током богослужења, где су се могла налазити и њихова гробна места или чувати породичне или црквене драгоцености и као такав, овај простор је познат и у византијским и у романичким црквама.

Мишљење да је узор и аналогије за звонике над припратом доњокаменичке цркве лакше наћи на Западу већ су изношена, посебно треба узети у обзир да су се романички елементи у градњи сакралних грађевина задржали у источним деловима централне Европе и током

²⁶ О. М. Кандић, *Куле-звоници*, 9.

²⁷ А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 314, нап. 8, 9, 10, сл. 5.

²⁸ Цркву је подигао бугарски цар Иван Асен II у периоду 1229-30. За време његове владавине постојале су блиске породичне, као и културне и политичке везе које су се одразиле на опонашање модела из српске средине: - В. Кораћ, *Између Византије и Запада*, 191-192.

²⁹ Последњи остаци цркве су уништени у рату 1941-45., али је остала обимна документација, коју је прикупио и обрадио др Слободан М. Ненадовић, *Архитектура Спасовице*, Зборник Завода за заштиту споменика културе XIX, (Београд 1968), 33-42.

³⁰ За пример Трновске цркве и Спасовице: - Д. Фрфулановић, *Чија је црква у Доњој Каменици*, 315.

XIII века, посебно када је реч о територији Угарске краљевине.³¹ Праксу зидања катедрале са монументалном двоспратном западном припратом и звоницима, који су неретко имали и одбрамбену функцију, срећемо на територији средњовековне Угарске крајем XII и почетком XIII века. Бројност ових храмова посебно је већа током XIII века када се ојачало угарско племство посвећује подизању породичних задужбина. Са таквом функцијом, формирао се посебан тип храма, чија се специфичност огледала у важности припрате, намењеној ктитору и његовој породици.³²

Ставом А. Воронове отвориле су се нове опције у истраживању, коме се придружила и Т. Бернард, такође износећи примере неких од споменика, који по начину обраде западног дела цркве са звоницима и припратом би одговарали концепту доњокаменичке цркве. Реч је о црквама у Жамбеку, Лебену и Јаку у Мађарској из средине XIII века, и из Румуније, тачније из Трансилваније из XII века.³³

А. Воронова ни у ком случају не одбацује припадност доњокаменичке цркве византијском културном подручју због очигледних византијских елемената у обради куполе, али у двојним звоницима и двоспратној припрати, односно галерији на спрату, види утицај угарских властелинских задужбина, које се подижу са улогом породичних гробница.³⁴ Једна од таквих је црква Св. Јакова у селу Лебен подигнута крајем XII века као задужбина племићке породице Ђер (Győr).³⁵ Иако је у питању драстична разлика у димензијама упореди ли се са доњокаменичким храмом, ова црква има готово идентично конципиран западни део храма са звоницима и галеријом над припратом. Западно pročелје је монументалне форме са једноставним и глатким зидовима са мало украса и малим бифорама и трифорама на звоницима, док се на месту галерије, која се са спољне стране завршава троугаоним забатом, налази једноставни кружни прозор (сл.9).³⁶

³¹ Период XI-XIII века у Угарској, који се карактерише прероманичком, романичком и раноготичком уметношћу, назива се, по владајућој династији, периодом Арпада. - В. Z. Szakács, *The research on romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years*, Estratto dalla rivista Arte Medievale nuova serie anno IV (2005), 32.

³² А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 318-320.

³³ А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 319-322; Т. Бернард, *Црквама «Св. Богородица» в с. Долна Каменица (XIV)*, София 2008, 19.

³⁴ Наглашава да је романички стил у Угарску стигао са закашњењем и да је активно учешће бенедиктинског реда створило посебан облик цркве, која је, између осталог, имала двоспратни део у сегменту припрате и кула: - А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 319.

³⁵ Z. Téglás, *A lébényi Szent Jakab plébániatemplom restaurálása (1862–1879)*, Val-lástudományi Szemle XIV, (Szám 2018), 59. - Ктитори су Пот и Зепан, а први помен цркве је из 1208. године.

³⁶ G. Pasteiner, *Építészeti emlékek a Dunán túl, Az Osztrák-Magyar Monarchia irásiban és kéiben* <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/dunantul-3EFE/epiteszeti-emlekek-a-dunan-tul-pasteiner-gyulatul-4022/>; *A Szent Jakab templom története*, https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/lebeny/lebeny_julianus_utikonyvek/pages/002_szt_ja

Још упечатљивији пример је бенедиктинска црква Св. Ђорђа у селу Јак, задужбина Мартина Нађа који је, као племић из краљеве пратње, подигао монументалну грађевину са идентичним решењем у западном делу храма (сл.10). Поуздано је утврђено, и поред изградње у неколико наврата, да је западни део подигнут између 1230-1245. године као породична капела.³⁷ По мишљењу А. Воронове велики степен аналогije када је реч о односу пропорција приправе постоји са црквом у Жамбеку,³⁸ коју је саградила породица Ајнард око 1220. године (сл.11).³⁹

Сл. 11. Катедрала у Жамбеку

Fig. 11. Žambek Cathedral

Пример поређења за пирамидалне шиљке на угловима кровова налази се у цркви у Турију (сл. 12),⁴⁰ а по начину обраде у виду равног забата средишњег дела између кула аналогije се проналазе у катедрали Св. Мартина. Како и ова катедрала има спратну конструкцију над припратним делом, засигурно да је и она имала репрезентативну улогу, у овом случају као посебна краљевска капела (сл.13).⁴¹ Пример поређења доњокаменичкој цркви се

kab_templom_tort.htm

³⁷ Западни део цркве намењен породици ктитора, где су се налазила и гробна места, што је идентично у случају поређења ових двеју цркава. - Т. Horogszegi T, *A jáki templom déli toronyaljának falképei*, 19-20, *Várak kastélyok, templomok in line magazin 1*, ed. K. Pál, (Budapest 2007), 19-21. http://varlap.hu/content/vkt_2007_1/vkt_2007_1_1_5.pdf

³⁸ А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 321.

³⁹ Црква је изграђена између 1210. и 1222. године, свакако пре 1234. године када се већ налази у пописана у *Catalogus Ninivensis*, али услед насталих рушења током монголске инвазије (1241-1242) црква је имала неколико фаза дограђивања на којима се интензивније појављују готички елементи. – К. F Fehér, B. Halmos, *Remarks on the Proportions and Dimensions Used in the Design of the Medieval Church of Zsámбек*, *Periodica Polytechnica Architecture* 50/2, ed. László Szirmay-Kalos, (Budapest 2019), 98. - <https://doi.org/10.3311/PPar.14621>

⁴⁰ J.Lángi, A.D.Mezey, *Beszámoló a Türjei vol t premontrei prépostági temp, Lomban feltárt szent lászlo-legendá falképciklusról*, *Műemlékvédelmi Szemle* 1-2, *Az Országos Műemléki Felügyelőség tájékoztatója*, ed. F.K.Mentényi (Budapest 1995), 133.

⁴¹ М. Bizoňová, *Tajné katedrály Sv. Martina v Spišskej Kapitule*, *Dejiny-Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU* 1, ed. N. Juričičinová, (Prešov 2019), 103. - http://dejiny.unipo.sk/PDF/2019/10_1_2019.pdf - Према најновијим истраживањима, изградња цркве Св. Мартина је почела вероватно с краја XII века, а први забележени помен ове цркве је из 1209. године. Романичко обележје је добила у првој трећини XIII века. Важна личност која је утицала на развој спишког замка и спишке катедрале био је млађи брат угарског краља Бела IV, Коломан (1208-1241), краљ Галиције, коме је Спиш припадао као краљевска власт, те је овде служио као војвода.

Сл. 12. Катедрала у Турију

Fig. 12. Cathedral in Turija

налази и у катедрали Арпас (Mórichida) због једноставно обрађене фасаде (сл.14).⁴² У свим побројаним случајевима реч је о првој половини XIII века, у време јачања племства на територији средњовековне Угарске,⁴³ али истраживање ових каснороманичких бенедиктинских цркава из периода Арпада још увек није обимно.⁴⁴

Поменуте катедрале имају профилисане портале са нивелисаним лунетама и декорисане фасаде адекватне стилу коме припадају и то је сегмент који се не може наћи на доњокаменичкој цркви.

Постојање некадашњег дрвеног трема на Богородичиној цркви треба тумачити као покушај надомештања елемената који су изостали приликом градње по моделу у романичком духу, а опет са намером ублажавања стеченог утиска тежине и монументалности западног pročеља. Орнаментика на дрвеним стубовима и на забату, која је остала забележена на ктиторским моделима, је скулптурална обрада која је у овом случају очигледно била једино остварива и више повезана са елементима народне архитектуре, него са утицајима романичке скулптуре.⁴⁵ Функционалану улогу доњокаменичког трема треба поистоветити са оном код егзонартекса какви су се градили у српској средњовековној верској архитектури, с тим да су били од камена и као такви се сачували до савременог доба. Дрвени трем је необичност доњокаменичке цркве по томе што нема директних паралела, осим можда у цркви Св. Јована Богослова у Поганову (1390) о чијем изгледу се не зна много.⁴⁶ Како су ове две цркве биле територијално блиске, могуће да су једна другој послужиле као узор.

Када је реч о осталим архитектонским елементима на цркви, могуће је и њима пронаћи паралеле. Зупчасто ређане опеке у облику венца које окружују све поткровне зоне су византијска техника декорисања,

⁴² B. Z. Szakács, *The research on Romanesque architecture in Hungary: a critical overview of the last twenty years*, Estratto dalla rivista *Arte Medievale nuova serie* anno IV/2, ed. S. Editoriale (Roma 2005), 31-44, sl. 14. - Из докумената је познато да је овим крајевима краљ Бела IV прошао 1242., а да је монашки ред основан 1251. године.

⁴³ Воронова је побројала још примера, посебно црквава које су сачуване у рушевинама или су приликом обнављања задржале концепт галерије над припратом између две куле: - А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 320- 322.

⁴⁴ B. Z. Szakács, *The research on romaneseque architecture in Hungary*, 37.

⁴⁵ С. Ненадовић, *Рестаурација доњокаменичке цркве*, 63-64.

⁴⁶ Ј. Томић, Б. Дељанин, М. Митровић, *Истраживачки радови на локалитету Поганово*, Пиротски зборник 8-9, (Пирот 1979), 211-227.

која је била распрострањена на бугарским средњовековним црквама, посебно у Несебару (XI-XIV в.), у Бојанској цркви (середина XIII века) и на црквама у Великом Трнову и његовој околини (крај XII и почетак XIII века).⁴⁷ Глинени лончићи, округли и четворолисни се срећу у бугарској сакралној архитектури, за разлику од српске где остају непознати, и то на простору Месемврије што је био један од одлучујућих елемената да се доњокаменичка црква нађе у групи бугарских средовековних споменика.⁴⁸ Осим тога неопходно је поменути став А. Воронове, која је мишљења да реконструкција обрушене куполе није изведена детаљним праћењем свих елемената: купола је на моделима приказана у већој висини од реконструисане, па и положај прозорских отвора није у складу са постављеном висином.⁴⁹

Из претходно изложеног закључује се да, када је реч о архитектонском концепту западног дела Богородичине цркве у Доњој Каменици са припратом и галеријом над њом и двојним звонницама, примери поређења и потенцијални узорци се могу наћи на простору средњовековне Угарске у првој половини XIII века. Оваква врста културних упутица из друге средине могла је бити последица освајања области Тимока, самим тим и доњокаменичког краја, или последица порекла самог доњокаменичког ктитора. Током XIII века, посебно у првој половини, јесу постојале честе борбе између Угарске и Бугарске за превласт над областима Браничева. Након сукоба из 1248-1252. године Угри су загосподарили спорном облашћу,⁵⁰ а постоје индиције да су ова освајања утицала и на тимочку

Сл. 13. Катедрала Св. Марина на Спишком капитолу

Fig. 13. Cathedral of St. Marina at the Spiš Chapter

⁴⁷ А. А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 313.

⁴⁸ К. Миятев, *Архитектурата в средновековната България*, 173-175, 202-204.

⁴⁹ Примере поређења прави са бугарским црквама Св. Јована Крститеља у Несебру (X-XI век), Св. Јована Богослова Земенског манастира (XI-XII век), Српска црква Св. Ђорђа у Будимљи (почетак XIII века), као и многе провинцијске византијске цркве X века: Св. Василија и Св. Димитрије Кацури у Арти (Епир), Богородица Панаксиотиса у Гавролимни, Успење Богородице у Лабову (Албанија), Богородица Кубелидикија у Касторији. – А. Воронова, *Архитектурные особенности*, 317.

⁵⁰ В. Златарски, *История на българската държава през сръбните вѣкове, Томъ III, Второ българско царство. България при Асѣнѣвци (1187—1280)*, ур. Д. Ангелов, (София 1972)436-7; - У борбама током 1248-1252. године освојили су београдску област, а потом је прикључили Мачванској бановини. У наредном угарском војном походу 1257-59. године под командом магистра Чака од Бугара је отргнуто Браничево и прикључено бановини Мачва; Х. Димитров, *Българско-Угарски отношения през средновековието*, София 1998, 155- 157.

Сл. 14, Катедра Св. Јакова у Арпасу
Fig. 14, Cathedral of St. Of St. James in Arpas

област са Видином, коју је Мачванској бановини и Угарској припојио бан Ростислав Михаилович. Он је и сам понео титулу Imperator Bulgarorum,⁵¹ али је убрзо (1260), због своје заузетости ратовањем на северу, изгубио Видин и тимочку област освајањем од стране бугарског цара Константина Тиха.⁵²

Долина реке Тимок, због свог географског положаја, више је гравитирала ка Видину који се од друге половине XIII века почео истицати не само као регионални центар, већ и као важан политички елемент у државној организацији Бугарског Царства. У том

периоду могуће да је град Видин био престоница Јакова Светислава, управника планинских области Старе Планине, који је као визнатијски зет понео деспотску титулу.⁵³ Његова власт протекла је у непрестаном осцилирању између угарског краља и бугарског цара, а град Видин је често био мета угарских освајања, што је условљавало Јаковљево признавање угарске власти у неколико наврата.⁵⁴ Са највише последица је прошао

⁵¹ Бан Ростислав је био угарски кандидат за бугарски престо и као такав је са угарском војском продро дубоко у бугарску територију са изговором спасавања царице, угарске принцезе. При том, Ростислав је проширио своју територију од Београда и Браничева, којима је већ управљао, на северозападне области Бугарског Царства; - П. Никовъ, *История на Видинското княжество до 1323. година*, ГСУ XVIII, Софиа 1922, 12-15; - Х. Димитров, *Българско-Угарски отношения през средновековието*, 166, нап. 61.

⁵² П. Никовъ, *Съдбата на северозападните български земи през средните векове*, БИБ III (1930), 133-134; Браничево је остало у оквирима Угарске, као део Мачванске или Браничевско-кучевске бановине, која је, по свему судећи, постојала врло кратко. У угарским повељама помиње се од децембра 1272. до краја јуна 1273. године бан Грегорије; - М. Динић, *Браничево у средњем веку, Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 95-96.

⁵³ Северна граница је била на реци Дунав, а на југу до Старе планине, обухватајући област Видина са околином, пиротску и трновску област, на истоку се простирала до планине Мироч, а на западу до Орехова и Плевена; Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960 142; П. Никовъ, *Съдбата на северозападните български земи*, 134.; Златарски, *История на българската държава III*, 498; Претпостављено време његове управе над видинским областима је око 1273. година; - Х. Димитров, *Българско-Угарски отношения през средновековието*, 195.

⁵⁴ Марта месеца 1261, након две године паузе, обновљена су војна дејства између Угарске и Бугарске. Први град по преласку Дунава који је угарски краљ Стефан V освојио био је Видин; Златарски, *История на българската държава III*, 498-513; П.

напад 1266. године када је угарски краљ Стефан V освојио град Видин, под чијом влашћу је остао до 1272. године, када је видински господар морао постати угарски вазал.⁵⁵ После смрти Стефана V завладало је расуло на угарском двору, што је искористио Јаков Светослав да се одметне, али како су сличне прилике биле и у Бугарској, створили су се услови да се деспот прогласи самосталним владарем и узме титулу цара.⁵⁶ Да његов значај и улога у том моменту нису биле мале говори то да се Јаков Светослав са царском титулом среће на угарским повељама, а тако га помињу и византијски историчари.⁵⁷

Са појавом Јакова Светослава и његовим сталним политичким осцилирањима, долина Тимока, као део области под његовом управом, улази у жижу интересовања северних суседа који покушавају да прошире власт јужно од Дунава, као и да власт у Трнову покушава да задржи своје западне области у оквирима Царства. Од средине XIII века, западне границе Бугарског Царства су се повукле до вододелнице река Морава и Тимок, што је у будућем периоду утицало на формирање посебног статуса Видина и њему припадајуће долине Тимока.

У контексту честих освајања од стране суседа са севера, постоје услови за уплив романичких утицаја са простора Угарске, макар у неком краткотрајном периоду, услед којих је доњокаменички ктитор био инициран за прихватањем истих. Остаје питање да ли би се подизање цркве могло везати са бурна дешавања током друге половине XIII века или су последица истих у неком каснијем периоду, односно стиче се могућност за отварањем питања потенцијалног порекла ктитора или неког од чланова његове породице.

Богородичина црква у Доњој Каменици, дакле, у појединим сегментима свог архитектонског склопа има примере поређења који могу истаћи порекло и донекле оправдати замишљену концепцију при грађењу. Две куле-звоници изразито романичког типа су по пореклу са Запада и једини елементи који би условио њихово појављивање на овом поднебљу је ктиторово искуство, које је могао стећи услед неког контакта са споменицима сличног типа на простору северно од Дунава. У мањој мери овакве околности би се могле приписати мајстору-зидару који би наметнуо овакав архитектонски концепт ктитору за задужбину. Византијски елементи у обради наоса, олтарских апсида и конструкција куполе потврђују присутност традиционалних елемената православног

Никовъ, *Съдбата на северозпадните български земи*, 136-137.

⁵⁵ Златарски, *История на българската държава III*, 519; У угарским документима из 1273. године Јаков Светислав се помиње као угарски вазал: - Х. Димитров, *Българско-Угарски отношения през средновековието*, 196.

⁵⁶ Златарски, *История на българската държава III*, 539; П. Никовъ, *Съдбата на северозпадните български земи*, 140.

⁵⁷ К. Жиречек наводи да је понео титулу *Svetislavus imperator Bulgarorum* 1271. године: - К. Жиречек, *История на Българите с поправки и добравки од самия автор*, ред. П. Хр. Петров, София 1978, 322.

културног подручја. У том контексту, са утицајем једног ужег поднебља, везаног пре свега за бугарски ентитет, тумаче се и декоративни елементи у фасадној обради остварени циглом и керамопластичним елементима.

Dragana Frfulanović

(Academy of Vocational Studies South Serbia, Leskovac)

THE CHURCH IN DONJA KAMENICA AND ITS SPECIFIC ARCHITECTURE

The architectural concept of the Church of the Mother of God in Donja Kamenica is characterized by the presence of all the essential elements. In individual analysis, it is seemingly possible to find comparison examples with numerous medieval monuments in the Balkans. It is a monument of the central type with an inscribed cross in the nave above which the dome rises. On the east side is a three-sided apse, while on the west side is a rectangular narthex with a two-story structure and two bell towers above it.

Specific elements in the architecture of this small church are the bell towers that rise from the base of the church without fully revealing the internal stratification in the space. The church's original appearance is known through the founder's compositions, where the founders are shown with a model of the temple in their hands. Thus, it is known that the church on the west facade had a two-story wooden porch decorated with carved ornaments.

The paper analyzes the unusual combination and origin of architectural elements that give the church a completely authentic look. By way of construction and decorative finishing, the dome belongs to the Byzantine sacral structure. In contrast, the two-story building of the narthex with two towers of pyramidal roofs is connected with Romanesque architecture. There is no doubt that the Donja Kamenica area belongs to the countries that are part of the Byzantine Commonwealth, and the influences of Byzantine art would be considered dominant. However, the exceptions made in decorating the temple with ceramic-plastic elements indicate that the builder accepted the specific aspects of the sacral architecture of one national, more precisely, the state whole. On the contrary, the realized monumentality of the Lower Kamenica church through prominent towers does not have adequate parallels, nor does its origin in the construction of the countries of the medieval Balkans of the late Middle Ages.

The origin of processing the western part of the Donja Kamenica church with bell towers and a two-story narthex is found in the Romanesque architecture of medieval Hungary and Transylvania in the 13th century. Examples of comparisons are the churches in Žambek, Leben, Jak, and aristocratic churches with the role of family endowments. The influence is achieved from the north and is most likely a consequence of numerous temporary occupations of Vidin areas and areas in the Timok Valley. Some of the conquerors could settle in this area and raise endowments according to the model from their homeland. Indeed, the dominant influence of Byzantine architecture could not be ignored but was skillfully blended with the new architectural elements. The wooden porch along the facade of the lower stone church is a more subtle form of the already applied external narthex on the temples of the Balkan countries of the Byzantine cultural sphere. In addition, with the porch and ornamental decorations on it, an adequate replacement was made. The omitted sculptural decoration on the west façade was replaced, as was usual for sacral buildings in the Romanesque spirit.